

טעם בשילוח הקן

עלי ליפשיץ

פתיחה

פי יקרא קן צפור לפניך בדרך בכל עץ או על הארץ אפרחים או
ביצים והאם רבצת על האפרחים או על הביצים לא תקח האם על
הבנים. שלח תשלח את האם ואת הבנים תקח לה למען ייטב לה
(דברים כב, ו-ז)

במאמר זה אדון ביחס שבין הטעמים הניתנים למצות שילוח הקן על ידי הפרשנים
בפרשה, לבין יישומם של טעמים אלו בפועל, בדינים שעולים מהסוגיות בגמרא (פרק
שילוח הקן שבמסכת חולין). המצוה נדונה על טעמיה אצל פרשנים רבים, ולמעשה,
מרבית מדיוני טעמי המצוות ככלל נסובים סביב מצוה זו. מעניין לראות כי ניסיון
להתאמה בין טעמי המצוה לדינים הספציפיים מעלה כמה שאלות שעליהן נצטרך
לשים את הדעת. בכך נעסוק במאמר זה.

טעמי המצוה

את הדיון נפתח בהצגת המשנה בברכות (ה, ג): "האומר על קן צפור יגיעו רחמין...
משתקין אותו". הגמרא מפרשת (לג ע"ב): "מפני שעושה מידותיו של הקב"ה רחמים
ואינם אלא גזרות". כלומר, אל לנו לתת טעם למצוותיו של הקב"ה. לכיוון השני,
אפשר לציין את הירושלמי (ברכות ה, ג): "כקורא תיגר על מדותיו של הקדוש ברוך
הוא על קן ציפור הגיעו רחמין ועל אותו האיש לא הגיעו רחמין" בכל אופן מרבית
המפרשים נותנים למצוה טעם.

מרבית הטעמים נסובים סביב מידת הרחמים. כך למשל כותב הרמב"ם (מורה נבוכים
ח"ג, מ): "כשישלח האם ותלך לה לא תצטער בראות לקיחת הבנים".¹ לטענתו,

¹ על המשנה בברכות כותב הרמב"ם שם: "ולא תקשה עלי באמרם ז"ל 'האומר על קן צפור יגיעו רחמין וגומר' – כי הוא לפי אחת משני הדעות אשר זכרנו – רצוני לומר דעת מי שחושב שאין טעם לתורה אלא הרצון לבד ואנחנו נמשכנו אחר הדעת השני". כלומר, לשיטת הרמב"ם יש לתת טעם למצות התורה.

טעם שילוח הקן הוא רחמים על האם. הרמב"ן מציע אחרת בפירושו לתורה (דברים כב, ו): "טעם המניעה ללמד אותנו מדת הרחמנות ושלם נאכזר". לדעת הרמב"ן הטעם הוא להרגיל את האדם עצמו להיות רחמן, ולא דוקא רחמי שמים על האם. רבינו בחיי על הפסוק הולך לכיוון מעט שונה: "יצוה הכתוב בקיום המין ושלם לעקרו... ואלו לקח האם עם הבנים כאחד הוא כאלו הכרית המין ההוא". לשיטת רבינו בחיי, אדם שלקח קן שלם על האפרוחים ואמם, כאילו הכרית את אותו המין מכיון שעקר את אותו הקן לחלוטין, ולכן יש ציווי לשלח את האם.² טעם אחרון אליו נתייחס הוא טעמו של הנצי"ב: "ראיתי בטעם המצוה כי הוא שילום גמול הרחמים דהתם היה ביכולתה לפרוח מן האדם אך ביקשה להגין על האפרוחים או על הביצים" (העמק דבר, שם). לדעתו של הנצי"ב דין שילוח הקן הוא גמול לאם שהייתה יכולה לברוח, אך בחרה להישאר ולהגן על ילדיה.

טעם כעיקר?

המשנה הראשונה בפרק מציינת כי שילוח הקן אינו נוהג במוקדשין. הגמרא מפרשת כי המיעוט נלמד מגזירת הכתוב: "שלח תשלח את האם במי שאתה מצווה לשלחו יצא זה שאי אתה מצווה לשלחו אלא להביאו לידי גזבר" (קלח ע"ב). כלומר, במקום בו קיים חיוב לקחת את האם בלי קשר לשאלת שילוח הקן, לדוגמא – מוקדשין, אזי החיוב לשלחה לא קיים מעיקרא. וקשה, האם אין צער לאמא בניתוקה מילדיה כאשר היא מוקדשת? כאשר האפרוחים קדושים אין עלינו חיוב להתרחק מאכזריות? חשוב להדגיש כי אין כאן התנגשות בין עשה של שילוח לעשה של הבאה לגזבר, הרי גם כאשר האפרוחים קדושים האופציה לשלח את האם קיימת, ובכל זאת החיוב לא נוהג. גם על מקרה בו האם קדושה יש להקשות – מדוע לא נתחייב בשילוח האפרוחים? וכי אין בשילוחם מניעה של הכרתת המין? לכאורה היינו אמורים להתחייב במקרה זה, אך המשנה (קמא ע"א) קובעת כי אסור לקחת את האם ולשלח את האפרוחים, ושדין שילוח קיים אך ורק באם. נראה כי הטעמים המוצעים לא מתיישבים עם היקף החיוב שנוהג באם בלבד, ובפועל – לא מתיישבים גם עם שאר הדינים.³ לפיכך, יש לחדש הצעה לאופי המצוה.

² רבינו בחיי לא מסביר למה עקירת המין לא נמנעת בשילוח האפרוחים, ובזאת עוד נדון בהמשך.
³ הבעיה קיימת גם לראשונים הסוברים שהטעם לא חייב להסתדר עם דיני המצוה, כי כאמור – האופציה לשלח היתה קיימת גם במוקדשין, ויש 'הותרה' מעיקרא. כלומר, הדין "אינו נוהג", לא נדחה.

היקף המצוה לעומת הטעם

המשנה (קמ ע"ב) דנה על מקרים בהם אין 'רביצה' של האם, הדרושה עוד בלשון הפסוק: "היתה מעופפת בזמן שכנפיה נוגעות בקן חייב לשלח אין כנפיה נוגעות בקן פטור מלשלח". במקרה בו האם מעופפת ואינה רובצת על הקן, מתחייבים בשילוח רק אם היא נוגעת בקן.⁴ הגמרא על המשנה מעמידה את הנגיעה המדוברת בנגיעה מלמעלה, זאת אומרת שבנגיעה מן הצד – פטור מלשלח. הגמרא גם שואלת על מקרה של רובדי אילן: אמא שרובצת על ענפים שנמצאים מעל הקן, כך שיש רביצה אך יש גם חציצה בינה לבין האפרוחים, האם חייב בשילוח או פטור. הגמרא (קמ ע"ב) מביאה רשימת מקרים של רובדי אילן בהם חייבים בשילוח, ורשימת מקרים בהם לא. "הייתה יושבת בין שני רובדי אילן רואים כל שאם תשמט נופלת עליהם חייב לשלח ואם לאו פטור". במקרה בו האמא רובצת על רובדי אילן – חייב בשילוח רק אם במקרה ותפול, תפול על האפרוחים. דהיינו, רק אם נמצאת בדיוק מעליהם. על קביעה זו מקשה הגמרא: "מיתבי היתה יושבת ביניהן פטור מלשלח על גביהן חייב לשלח... מאי לאו על גביהן דומיא דביניהן דנגעה בהו אף על גביהן דנגעה בהו אבל רובדי אילן פטור". כלומר, שנינו בברייתא⁵ שבמקרה בו האם יושבת בין האפרוחים – פטור משילוח, וחייב רק אם יושבת על גביהן. מלימוד זה הגמרא מנסה לדייק – האם לא נגיד ששני המקרים חולקים את אותם תנאי שטח? כמו שבמקרה בו האמא יושבת ביניהן – היא נוגעת באפרוחים, ופטור משילוח, כך גם במקרה של על גביהן – הברייתא חייבה רק במקרה בו האמא נוגעת באפרוחים, אבל אם לא, דהיינו רובדי אילן – יהיה פטור מלשלח. ומתרצת הגמרא: "לא על גביהן דומיא דביניהן מה ביניהן דלא נגעה עליהו אף על גביהן דלא נגעה עליהו". כלומר, התירוץ של הגמרא הופך את הקושיא על פניה. נגיד בדיוק הפוך: כמו שבמקרה של ביניהן פטור משילוח רק במקום בו אין נגיעה (ומכאן שאם נוגעת – חייב), כך בעל גביהן חייב גם במקרה בו לא נוגעת, דהיינו רובדי אילן. מן המקרים לעיל ניתן לדייק כי קיימים שלשה

להרחבה בנושא התאמת הטעם עם הפרטים יעויין: תפארת ישראל ה-1; 'האם היהדות מכירה במוסר שאינו תלוי בהלכה?', מוסר אביב, ירושלים תשע"ו; רסיסי טל חלק א, סימן לא.

⁴ מן הסוגיא משתמע כי הנגיעה בקן משמעה נגיעה בביצים או באפרוחים. על כל פנים, נקטנו בלשון המשנה.

⁵ מסורת הש"ס מפנה לתוספתא חולין י', ב, אמנם לשון התוספתא שם היא: "היתה עומדת ביניהן... היתה יושבת על גביהן"... כלומר, בנוסף להבדל של ביניהן ועל גביהן – התוספתא מבדילה בשני המקרים בין עמידה לישיבה, מה שיכול להיות ההבדל שמשפיע על סיבת החיוב והפטור. מכל מקום, הגמרא גורסת 'יושבת' בשני המקרים.

קריטריונים, ונצרכים לפחות שניים מהם בשביל להתחייב בשילוח: מגע בין האם לביצים, המצאות של האם מעל הביצים ורביצה (נייחות) של האם.⁶

מה היחס בין הקריטריונים הפרטניים שהגדרנו בעקבות הסוגיא ובין טעמי המצוה שהובאו בדברי המפרשים?

ברצוני להציע לראות בקריטריונים שעולים בסוגיא ביטויים מוחשיים לרוב הטעמים שנדונו למעלה.

הגמרא בדף קמ ע"א מביאה את הלימוד של רב כהנא לגבי אפרוחים טרפות: "אפרוחים טרפות פטור משילוח מנא הני מילי אמר רב כהנא דאמר קרא 'תקח לך' ולא לכלבך". כלומר, לפי רב כהנא חיוב שילוח קיים רק במקום בו האפרוחים נלקחים בשבילך לאכילה, ולכן אפרוחים שהם טרפה או מוקדשים ואסורים באכילה – פוטרים משילוח.

הסבר זה משתלב עם קריטריון המגע ועם דברי הרמב"ן. כזכור, הרמב"ן טוען שמצות השילוח באה למנוע מהאדם להתרגל לנהוג באכזריות. להצעתי, הביטוי המוחשי של אכזריות זו הוא ניתוק המגע שבין האם לילדיה, ומסתבר להגיד כי סכנת הדרדור לאכזריות קיימת כאשר האדם לוקח את האפרוחים בכדי לאכלם, ולא בלקיחה למען מטרה אחרת (לגזבר לדוגמא).

אמנם, ניתן להציע שיש לה גם ממד נוסף, והוא פירוק המשפחה. כאשר אדם לוקח גם את האמא וגם את הבנים, הוא משמיד את המשפחה, ולכן התורה מצוה אותך לשלח את האמא. הסבר זה כבר חורג מהטעם החינוכי של ריסון האכזריות, ומתקרב לטעמו של רבנו בחיי – לדאגה להמשכיות המין. כזכור, הקושי המרכזי בהסבר זה הוא השרירותיות שבו – מדוע האם נחשבת המשך ראוי למין בעוד שהאפרוחים כביכול מוצאים ממנו. לדעתי, ניתן לתרץ את הקושי המדובר אם נסתכל בקריטריון השני שעולה מהסוגיא – ההימצאות של האם המגינה על הביצים. התמונה הזו מציינת בצורה מוחשית וחייה את מה שמגדיר את ה'קן', משפחה זו ולא אחרת. אמת, האפרוחים יוכלו להמשיך את המין, אבל הם לא נחשבים עיקר המשפחה. 'שם' המשפחה מסור באופן בלעדי רק לאם, והאפרוחים נוטלים בו חלק משני מצד זה שהם מתייחסים אליה. אם יוותרו בחיים, הם יקימו משפחות אחרות משל עצמם.

⁶ כיוון זה משתמע מדברי רש"י בדף קמ ע"ב, ד"ה "על גביהן", אך לא מופיע בפירוש.

לבסוף, ניתן להציע קורלציה מסוימת בין טעמו של הנצי"ב ובין קריטריון הנייחות. האפשרות לגמול חסד לאם שבחרה להישאר להגן על ילדיה במקום לברוח ולהציל את עצמה מתבטא דווקא במצב שבו היא נותרה במנוחה, ואכן לא ניסתה להימלט. היתרון בקריאה שהצענו כפול. מחד, הדגשים של הסוגיא בהבנת הסיטואציה של השילוח הופכים מובנים ולא שרירותיים; ומאידך, טעמי המצוה שנראו מופשטים במקצת קורמים עור וגידים בדמות פרטי התנאים שבהם חלה חובת השילוח.

מצוה קיומית או חיובית

ניתן לשלב את הקריאה שהצענו במחלוקת נוספת הקיימת סביב מצות שילוח הקן. חלוקה מאוד שכיחה בין המצוות היא החלוקה למצוות קיומיות ומצוות חיוביות. מצוה קיומית היא מצוה שבה האדם מתחייב אם הוא נקלע לסיטואציה מסוימת. לדוגמא, אדם מתחייב במצות ציצית במידה והוא לובש בגד בעל ארבע כנפות, אך במידה ולא – אין חיוב. מצוה חיובית היא מצוה שהאדם מתחייב בה בכל מקרה. לדוגמא, בסוכות אדם חייב באתרוג בין אם יש לו אחד ובין אם אין לו אחד. קיימת מחלוקת האם מצות שילוח הקן היא מצוה קיומית או חיובית. חשוב לשים לב כי קיימות שתי מצות בשילוח הקן, מצות לא תעשה של "לא תִּקַּח הָאֵם עַל הַבָּנִים" (דברים כב, ו) ומצות עשה של "שִׁלַּח תְּשַׁלַּח אֶת הָאֵם" (שם, ז). המחלוקת היא לגבי מצות העשה.⁷ הגמרא בעצמה מתייחסת לשאלה זו, ושואלת (קלט ע"ב) "יכול יחזור בהרים וגבעות כדי שימצא קן?" כלומר, האם אדם צריך לחפש בכוונה קן בשביל לקיים את המצוה? ועונה: "תלמוד לומר: 'כי יקרא' – במאורע" כלומר, פרשיית שילוח הקן מדברת על מקרה בו אדם נתקל בקן במקרה. בכל אופן, ניתן לשאול גם כאן, האם אדם חייב בשילוח רק במקרה בו הוא מעוניין בביצים, או שמא יש עליו חיוב לקיים את המצוה גם אם אינו מעוניין. שאלה זו נדונה בהרחבה, ונתנו עליה תשובות רבות שבהן לא נדון,⁸ אך נציע דרך לשלב את ההבנה הקודמת גם במחלוקת הזו. סלע המחלוקת הוא האם שילוח האמא הוא תהליך הכרחי במידה וברצונך לזכות בבנים (מצוה קיומית), או שמא היא מצוה עשה שהאדם חייב בה בכל מקום, ויש מקרים מיוחדים בהם קיים פטור. ניתן להציע כי אליבא דמי שגורס כי שילוח הקן היא מצוה קיומית – היחס בין הטעמים לדינים הוא שלב קיומי נוסף מעבר לרצון בבנים. כלומר, גם כאשר האדם מעוניין בבנים, עדיין נשארו עוד תנאים עד שיכנס

⁷ האם זהו לאו הניתק לעשה או לאו ועשה נפרדים, ראה משנה בסוף דף קמא ע"א וגמרא עליה.

⁸ להרחבה ראה שו"ת חת"ס או"ח ק.

לסיטואציה בה הוא חייב במצוה – קיום של שניים משלשת הקריטריונים שהצענו לעיל. אך אליבא דמי שסובר כי המצוה היא חיובית – אי קיום הקריטריונים הינו מצב פטור, דהיינו שפחות משני קריטריונים זהו מצב מיוחד שבו האדם נפטור מחובת השילוח.

שילוח הקן לעומת אותו ואת בנו

חובת שילוח הקן מזכירה לנו איסור נוסף – איסור אותו ואת בנו (להלן או"ב). כידוע, חל איסור לשחוט בהמה ואת בנה באותו היום, ורוב הטעמים שניתנים לאיסור חופפים לאלו שניתנים לחובת שילוח הקן. הבה נעמוד על מספר נקודות המשותפות לשניהם: כזכור, בשילוח הקן למדנו את דיוקו של רב כהנא "לך" ולא לכלביך", חובת השילוח חלה רק במקרה בו אני לוקח את הביצים על מנת לאכלן. דיוק זה קיים גם באיסור או"ב שחל רק במידה ושחטתי את הבהמה שחיטה כשרה, כלומר על מנת לאכלה.⁹ נקודה משותפת נוספת היא כמובן היחס שבין ההורה לילדים. בשני המקרים חל איסור לבצע מעין עקירה של הצאצאים מההורה, ולא בכדי טעמי שתי המצוות חגות סביב מידת הרחמים. בפשטות, היה אפשר לטעון ששילוח הקן ואו"ב הן מקבילות של אותו יסוד חיוב – אחד בעופות והשני בבהמות.¹⁰ אך כאן חשוב לשים לב למספר הבדלים מהותיים: הראשון: או"ב נוהג במקדש, לעומת שילוח הקן שלא, והשני: שהאיסור בשילוח הקן הוא לקיחה, בעוד האיסור באו"ב הוא שחיטה. אמנם נכון שגם הלקיחה היא לשם אכילה (שכמובן מחייבת גם המתה), אך המעשה שעליו מתחייבים הוא לקיחה לעומת שחיטה.

ניתן להסביר כי ההבדל הראשון נובע מההבדל השני. ב'הריגה' של הבהמה יש מקום להחמיר יותר מבלקיחה בלבד. אך קיים הבדל שלישי שלדעתי נותן מענה לשני ההבדלים הקודמים: או"ב נוהג רק בקשר ביולוגי, בעוד שילוח הקן נוהג גם ב'אימון'

⁹ הגמרא (פא ע"ב) מקשה שהאיסור חל גם במקרה בו הבהמה נשחטה לקרבן עולה, ממנו הבעלים לא אוכל. ומתרת: "ורבי יעקב אמר רבי יוחנן אכילת מזבח שמה אכילה מאי טעמא דאמר קרא 'ואם האכל יאכל מבשר זבח שלמיו', בשתי אכילות הכתוב מדבר אחד אכילת אדם ואחד אכילת מזבח". כלומר, גם בהקרבן קרבן יש שם אכילה.

¹⁰ מן הסוגיות משתמע כי הסיבה שאו"ב לא נוהג בחיות היא שחיות הן בע"ח של פרא, וקשר המשפחתיות שלהן פחות דומיננטי. בניסוחו של הרמב"ם (מו"נ ג' מח): "והיה זה הדין מיוחד בשור ושה מפני שהם... אשר תכיר מהם האם מן הולד". אין התייחסות לאיסור דומה בדגים, אך מסתבר להגיד כי בדיג פשוט אין דרך לדעת מי ה'הורה'.

של ביצים או גוזלים ע"י ציפור שאינה אמם הביולוגית.¹¹ להבנתי ניתן לחלק כי הקשר בין האם לאפרוחים הוא קשר של משפחה כמקשה אחת, בעוד הקשר בין הבהמה לבנה הוא קשר של הורה וילד כפרטים. נפקא מינה ברורה מהחילוק הנ"ל הוא שעל שחיטה של בהמה ושני בניה מתחייבים בשני לאוים, בעוד שבלקחתה של האפרוחים יש רק לאו אחד.¹² המשמעות היא שחובת שילוח הקן שנוהגת במשפחה – יכולה לחול גם על קשר שאינו ביולוגי, ולכן נוהגת גם בציפור שאינה אמם הביולוגית של הבנים. זאת, בעוד שאו"ב נוהג דווקא בבהמה שהיא אמו הביולוגית של הבן.¹³ הלאו בשילוח הקן הוא מעשה הניתוק שמפריד את המשפחה, בעוד שבאו"ב המעשה הוא שחיטה – שהיא הדבר היחיד שיכול לנתק את הקשר הביולוגי בין הבהמה לבנה. לבסוף, הקדשה של האמא מנתקת ומפקיעה אותה ממשפחתה בלאו הכי ("יצא זה... שאתה מצווה להביאו לידי גזבר"), בעוד הקדשה של בהמה לא נוגעת לקשר הביולוגי שעדיין קיים בין הורה לולד.

סיכום

במאמר זה דנתי ביחס שבין הטעמים של מצות שילוח הקן לבין דיני המצוה הנדונים בסוגיות. הצבעתי על סתירה שעולה בין הדינים ובין הטעמים שניתנים ע"י המפרשים, והצעתי הסבר מחודש שמשלב קריטריונים העולים מסוגיות רובדי אילן עם הטעמים הקיימים. לאחר מכן הצעתי כי הקשר בין הטעמים לדינים תופס חלק גם במחלוקת אם המצוה היא קיומית או חיובית, ומייצג שלב קיומי נוסף. לבסוף דנתי ביחס שבין חיוב שילוח הקן לבין איסור אותו ואת בנו, והצעתי חילוק בין קשר משפחתי לקשר של הורה וצאצא.

¹¹ יש מחלוקת לגבי המקרים בהם החיוב חל, אך מכולם משתמע כי יש הסכמה שמקרה בו מתחייבים הוא מקרה בו האמא המאמצת נחשבת ממש ל'אמם' של הגוזלים, והמחלוקת היא על הגדר. ועיין מנחת חינוך תקמה ו.

¹² חשוב לציין כי צ"ע אם בכלל יש לאו בלקחת הבנים או שמא רק ביטול עשה. ואם תמצא לומר שיש לאו, האם מתחייבים בשני לאוים על לקחת שני בנים בנפרד (עיין במשנה סוף דף קמא ע"א והגמרא עליה לגבי מחלוקת ר' יהודה וחכמים). מכל מקום, לדעת רוב המפרשים קיים לאו בלקחת הבנים, ובלקחתה אחת של כמה בנים מתחייבים בלאו אחד, ולא על כל בן ובן.

¹³ מה גם שאצל בהמות המושג 'משפחה' קיים פחות מביציפורים. ההגדרה של הגמרא ל'הורה' באו"ב היא "מי שבנו כרוך אחריו" (ע"ב), ומאליו ברור שמדובר על עדר. הדיסוננס בין עדר, שבו הקשר הפנימי היחיד שקיים הוא של צאצא והורה לבין קן, שבו כולם משפחה אחת – והקשר הפנימי הוא בין הגוזלים לאמא, מדגיש את החילוק גם כן.